

XITOIY VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FONETIK TERMINLARNING QIYOSIY TAHLILI

Yusupova Go‘zal Davlatovna

Samarqan davlat chet tillar instituti

Lingvistika: xitoy tili 2-kurs magistranti

R. Daminova

Xitoy filologiyasi kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

Ilmiy rahbar: PhD,

Annotatsiya: *Ushbu maqola xitoy va o‘zbek tilshunosligida qo‘llaniladigan fonetik terminlarning qiyosiy tahlilini taqdim etadi. Tadqiqotda ikki xil tipologik tizimga mansub tillarning fonetik terminologiyasi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar ko‘rib chiqilgan. Asosiy e‘tibor tovush, fonem, intonatsiya, urg‘u, ton kabi fundamental fonetik tushunchalarning har ikki til tilshunosligida qanday ifodalanishi va talqin qilinishiga qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, xitoy tilshunosligida ton tizimiga oid terminologiya keng rivojlangan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida urg‘u va unlikning o‘ziga xos terminologik apparati mavjud.*

Kalit so‘zlar: *fonetik terminologiya, xitoy tilshunosligi, o‘zbek tilshunosligi, qiyosiy tahlil, fonem, ton, urg‘u, tovush tizimi*

Abstract: *This article presents a comparative analysis of phonetic terms used in Chinese and Uzbek linguistics. The study examines the similarities and differences between the phonetic terminology of languages belonging to two different typological systems. The main attention is paid to how fundamental phonetic concepts such as sound, phoneme, intonation, stress, tone are expressed and interpreted in the linguistics of both languages. The results show that while Chinese linguistics has a widely developed terminology related to the tone system, Uzbek linguistics has its own terminological apparatus for stress and vowels.*

Keywords: *phonetic terminology, Chinese linguistics, Uzbek linguistics, comparative analysis, phoneme, tone, stress, sound system*

Аннотация: *В статье представлен сопоставительный анализ фонетических терминов, используемых в китайском и узбекском языкознании. В исследовании рассматриваются сходства и различия между фонетической терминологией языков, принадлежащих к двум разным типологическим системам. Основное внимание уделяется тому, как в китайском языкознании выражены и интерпретированы такие фундаментальные фонетические понятия, как звук, фонема, интонация, ударение, тон. Результаты показывают, что, хотя в китайском языкознании имеется широко развитая терминология, связанная с тоновой системой, в узбекском языкознании существует свой собственный терминологический аппарат для ударения и гласных.*

Ключевые слова: фонетическая терминология, китайское языкознание, узбекское языкознание, сопоставительный анализ, фонема, тон, ударение, звуковая система

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda fonetik terminologiya har qanday tilning tovush tizimini ilmiy tahlil qilish uchun asosiy vosita hisoblanadi. Fonetik terminlar nafaqat tovushlarning talaffuz xususiyatlarini, balki ularning til tizimidagi funksional rolini ham ifodalaydi. Xitoy va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub bo'lib, ularning fonetik tuzilishi va shu bilan bog'liq terminologik apparati sezilarli farqlarga ega. Xitoy tili sino-tibet til oilasiga mansub tonal til bo'lib, ma'no farqlash uchun tovush balandligidan foydalanadi, o'zbek tili esa oltoy tillari oilasiga mansub agglutinativ til bo'lib, urg'u va unlikning o'ziga xos qonuniyatlari mavjud [1].

Ushbu farqlar har ikki til tilshunosligida fonetik terminlarning shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida tillararo aloqalar kuchayib, turli til tizimlaridagi fonetik terminologiyani qiyoslash zarurati tug'ilmoqda. Bunday tahlil nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy sohalarda ham, jumladan, tillarni o'qitish, tarjimashunoslik va leksikografiyada muhim ahamiyatga ega [2]. Maqolaning maqsadi xitoy va o'zbek tilshunosligidagi fonetik terminlarning qiyosiy tahlilini amalga oshirish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, shuningdek, har ikki til fonetik terminologiyasining milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotda taqqoslash-qiyoslash, tavsifiy-tahliliy va tipologik tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy metodologik yondashuv sifatida terminologik tahlil usuli qo'llanildi, bu asosiy fonetik terminlarning har ikki tildagi semantik hajmi, strukturaviy tuzilishi va funksional yukini o'rganishni o'z ichiga oladi. Adabiyotlar tahlili ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda xitoy va o'zbek tilshunosligining nazariy asoslari o'rganildi, ikkinchi bosqichda esa fonetik terminologiyaga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar tahlil qilindi. Xitoy fonetikasi bo'yicha Lin Tao va Wang Lijianing fundamental ishlari, o'zbek fonetikasi bo'yicha esa A. Hojiyev va G'. Abdurahmonovning tadqiqotlari asosiy manbalar sifatida xizmat qildi [3, 4]. Terminologiya masalalarini o'rganishda A.A. Reformatskiyning umumiy tilshunoslik bo'yicha asarlari va V.M. Leychikning terminologiya nazariyasiga oid ishlari muhim ahamiyat kasb etdi [5, 6]. Xitoy tilining fonetik xususiyatlari ko'plab tadqiqotlarda batafsil yoritilgan. Y. R. Chaoning klassik asarida xitoy tilining ton tizimi va uning grammatik funksiyalari chuqur tahlil qilingan [7]. Muallif to'rt asosiy ton va neytral tonni ajratib ko'rsatib, ularning minimal juftliklar orqali ma'no farqlash funksiyasini isbotlagan.

O'zbek fonetikasi bo'yicha tadqiqotlarda esa urg'u, unlili uyg'unligi va tovushlarning o'zaro ta'siri masalalari keng yoritilgan. D. Shodmonov o'zbek tilida urg'u tizimi va uning

morfologik strukturaga bog'liqligi haqida muhim xulosalar taqdim etgan [8]. Fonetik terminologiyaning qiyosiy tadqiqatlari hali yetarli darajada rivojlanmagan. Ayrim tadqiqotlarda turli tillar fonetik tizimlarining taqqoslash masalalari ko'rilgan bo'lsa-da, terminologik aspekt kam o'rganilgan. N.S. Trubetskoyning fonologik oppozitsiyalar nazariyasi turli tillardagi fonem tizimlarini taqqoslash uchun nazariy asos yaratdi [9]. Zamonaviy tadqiqotlarda terminologiyaning milliy-madaniy xususiyatlari e'tibor markazida turadi. S.V. Grinev-Grinevich terminlarning shakllanishida milliy tilning leksik-semantik tizimi va madaniy kontekstning rolini ta'kidlaydi [10].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xitoy va o'zbek tilshunosligidagi fonetik terminologiyaning qiyosiy tahlili bir qator muhim farqlar va o'xshashliklarni aniqlashga imkon berdi. Birinchidan, asosiy fonetik tushunchalarni ifodalovchi terminlar har ikki tilda mavjud, ammo ularning semantik hajmi va qo'llanish doirasi turlicha. Xitoy tilida "yin" (音) termini juda keng ma'noga ega bo'lib, u ham tovush, ham fonem, ham bo'g'inni ifodalashi mumkin. O'zbek tilida esa "tovush" termini asosan konkret nutq tovushini bildirsa, "fonem" termini fonologik birlikni ifodalash uchun maxsus kiritilgan. Bu farq xitoy tilining bo'g'inli tuzilishi va o'zbek tilining fonemali tuzilishidan kelib chiqadi. Ikkinchidan, ton tizimiga oid terminologiya xitoy tilshunosligida juda boy rivojlangan. "Shengdiao" (声调) atamasi to'rt asosiy ton turini o'z ichiga oladi: birinchi ton (yiping 阴平), ikkinchi ton (yangping 阳平), uchinchi ton (shangsheng 上声) va to'rtinchi ton (qusheng 去声). Har bir tonning o'ziga xos akustik xususiyatlari bor: tovush balandligi, davomiyligi va dinamikasi.

O'zbek tilshunosligida esa ton tizimi mavjud emasligi sababli, bunday terminologiya rivojlanmagan. Buning o'rniga o'zbek tilida urg'u tizimiga oid terminlar keng qo'llaniladi: "urg'u", "asosiy urg'u", "ikkilamchi urg'u", "dinamik urg'u" va hokazo. Uchinchidan, artikulyatsion fonetika terminologiyasida ma'lum o'xshashliklar kuzatiladi. Tovushlarni hosil qilish joy va usuli bo'yicha tasnifi har ikki tilda o'xshash printsiplarga asoslangan. Masalan, undoshlarni labial (labli), dental (tishli), velyar (tanglay) va hokazo turlarga ajratish, shuningdek, portlovchi, sirg'aluvchi, affrikat kabi kategoriyalar ham umumiy. Biroq, aniq terminlar shakli farq qiladi: xitoy tilida "chuncunyin" (唇音) - lab tovushi, "sheshangyin" (舌上音) - til tovushi kabi murakkab kompozitsiyalar ishlatilsa, o'zbek tilida rus tilshunosligi ta'sirida "labial", "dental" kabi xalqaro terminlar yoki "lab tovushi", "tish tovushi" kabi tavsifiy konstruksiyalar qo'llaniladi. To'rtinchidan, prozodik xususiyatlarni ifodalovchi terminologiya ham farq qiladi.

Xitoy tilida intonatsiya (yuediao 语调) termini gapning modal va emotsional xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatiladi, ammo u ton bilan o'zaro bog'liq holda tahlil qilinadi. O'zbek tilida intonatsiya mustaqil prosodik kategoriya sifatida qaraladi va gapning kommunikativ turiga ko'ra savollik, darak va buyruq intonatsiyalariga ajratiladi. Beshinchidan, bo'g'in tuzilishiga oid terminologiya xitoy tilshunosligida maxsus

ahamiyatga ega. "Yunmu" (韵母) - bo'g'in yadrosi va oxiri, "shengmu" (声母) - bo'g'in boshi kabi terminlar xitoy tilining bo'g'inli tuzilishini aks ettiradi. O'zbek tilshunosligida bo'g'in tushunchasi mavjud bo'lsa-da, u bunchalik markaziy o'rinni egallamaydi va bo'g'inning ichki tuzilishini ifodalovchi maxsus terminologiya kam rivojlangan. Quyidagi jadvalda xitoy va o'zbek tilshunosligidagi asosiy fonetik terminlar va ularning xususiyatlari taqqoslanadi:

1-jadval. Xitoy va o'zbek tilshunosligidagi asosiy fonetik terminlarning qiyosiy tahlili

Fonetik kategoriya	Xitoy terminologiyasi	O'zbek terminologiyasi	Asosiy farqlar
Tovush birligi	Yin (音) - ko'p ma'noli	Tovush, fonem - farqlangan	Xitoyda umumiy termin, o'zbekda spetsializatsiya
Prosodik xususiyat	Shengdiao (声调) - ton tizimi	Urg'u - dinamik ta'kidlash	Tonal vs. dinamik tizim
Bo'g'in tuzilishi	Yunmu, shengmu - murakkab tahlil	Bo'g'in - umumiy tushuncha	Xitoyda bo'g'in markaziy kategoriya
Intonatsiya	Yuediao (语调) - ton bilan bog'liq	Intonatsiya - mustaqil kategoriya	Funksional farq
Artikulyatsiya joyi	Chuncunyin (唇音) - kompozit terminlar	Lab tovushi - tavsifiy	Terminologik struktura farqi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xitoy tilshunosligida ton va bo'g'in tuzilishiga oid terminologiya kuchli rivojlangan, bu tilning tipologik xususiyatlarini aks ettiradi. O'zbek tilshunosligida esa urg'u va tovushlarning o'zaro ta'siriga oid terminlar muhim o'rin egallaydi. Terminlarning etimologik tahlili ham qiziqarli natijalar beradi. Xitoy fonetik terminlarining aksariyati xitoy tilining o'z leksik resurslaridan shakllantirilgan va ko'pincha metaforik xarakterga ega. Masalan, "qingyin" (清音) - tiniq tovush (kar undosh) va "zhuoyin" (浊音) - loyqa tovush (jarangli undosh) terminlarida akustik xususiyatlar obrazli tarzda ifodalangan. O'zbek tilshunosligida esa fonetik terminlarning ko'pchiligi rus tilshunosligi orqali kiritilgan xalqaro terminlardir: "fonem", "allofo", "segmentli", "suprasegmentli" va hokazo. Mahalliy terminlar asosan tavsifiy xarakterga ega: "jarangli tovush", "kar tovush", "bo'g'in tovushi" kabi.

Fonetik terminologiyaning funksional aspektini tahlil qilishda ham farqlar yaqqol ko'rinadi. Xitoy tilshunosligida ton tizimi leksik ma'noni farqlash funksiyasiga ega bo'lgani uchun, fonologik tahlilda ton terminalari markaziy o'rinda turadi. O'zbek tilida esa tovushlarning pozitsion o'zgarishi va unilarning uyg'unligi qonuniyatlari muhim bo'lgani.

uchun, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, reduksia kabi fonetik jarayonlarni ifodalovchi terminlar keng qo'llaniladi. Zamonaviy rivojlanish tendentsiyalari shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda fonetik terminologiya xalqarolashtirish jarayonini boshidan kechirmoqda. Xitoy tilshunosligida lotin alifbosiga asoslangan pinyin transkripsiya tizimi keng tarqaldi va bu orqali ko'plab xalqaro terminlar kiritilmoqda. O'zbek tilshunosligida ham ingliz tilidagi terminlar tobora ko'proq qo'llanilmoqda, ayniqsa, eksperimental fonetika va akustik tadqiqotlar sohasida.

XULOSA

Xitoy va o'zbek tilshunosligidagi fonetik terminologiyaning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, ikki til fonetik tizimlarining tipologik farqlari terminologik apparatning tuzilishi va tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xitoy tilshunosligida ton tizimi va bo'g'in tuzilishiga oid terminologiya kuchli rivojlangan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida urg'u, unlikning uyg'unligi va tovushlarning pozitsion o'zgarishiga oid terminlar muhim o'rin egallaydi. Har ikki tilda asosiy fonetik tushunchalar uchun terminlar mavjud, ammo ularning semantik hajmi, strukturaviy tuzilishi va funksional yuklanishi sezilarli farq qiladi.

Xitoy terminologiyasi asosan milliy leksik resurslar asosida shakllantirilgan va obrazli xarakterga ega, o'zbek terminologiyasida esa xalqaro terminlar va rus tilshunosligi ta'siri kuchli. Tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati shundaki, u qiyosiy terminologiya va tipologik lingvistika sohasidagi bilimlarni boyitadi, turli til tizimlarida fonetik hodisalarni ifodalash usullarining xilma-xilligini ko'rsatadi. Amaliy jihatdan esa natijalar xitoy va o'zbek tillarini o'qitish, ikki til o'rtasida tarjima qilish, shuningdek, fonetik lug'atlar va terminologik qomuslar tuzishda qo'llanilishi mumkin. Kelajakda eksperimental fonetika va akustika terminologiyasining qiyosiy tahlili, shuningdek, zamonaviy texnologiyalar (nutqni tanish, sintez) bilan bog'liq yangi terminlarning shakllanishi jarayonlarini o'rganish istiqbollidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonov, G'. (1975). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi.
2. Reformatskiy, A.A. (1967). Vvedenie v yazykovedenie. Moskva: Prosveshchenie.
3. Lin, T., & Wang, L. (2013). Yuyin xue jiaocheng (Fonetika kursi). Beijing: Beijing Daxue Chubanshe.
4. Hojiyev, A. (2010). O'zbek tilining nazariy fonetikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi.
5. Reformatskiy, A.A. (1967). Termin kak chlen leksicheskoy sistemy yazyka. Problemy strukturnoy lingvistiki, 103-125.
6. Leychik, V.M. (2009). Terminovedenie: predmet, metody, struktura. Moskva: LIBROKOM.
7. Chao, Y.R. (1968). A Grammar of Spoken Chinese. Berkeley: University of California Press.
8. Shodmonov, D. (2005). O'zbek tilida urg'u va uning turlari. Toshkent: Fan.

-
9. Trubetskoy, N.S. (1969). Principles of Phonology. Berkeley: University of California Press.
10. Grinev-Grinevich, S.V. (2008). Terminovedenie. Moskva: Akademiya.

